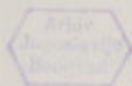

Телеграм

Из Берна 8. фебруара 1917.г.
Пришљен 9.

Сарајевски Врховни Суд као (последња/инстанца баналу

Маја Томашевић

ку пресуду. Можда би могло Чавле Поповић преко пријатеља Јенсе

Етокхолм, интервенисати за помиловање. Хитно. Никола Стјановић. Мо

лим телеграфски Вашингтону под којим потписом ово: "Врховни о

потврди... за... ју. Ако званично

Гарзени

о р

ултату . Никола

138

Грујин

Маја Томашевић

Бањалучки велеиздајнички процес

Садржај

ПРЕДГОВОР.....	7
УВОД.....	9
ВАПИЈУЋИ ГЛАС БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ.....	13
Никаква политика је најбоља политика!.....	13
Интензивирање политичких процеса.....	14
ПРОЦЕС.....	19
Суђење.....	20
Пресуда.....	23
Жалба Врховном суду Босне и Херцеговине	26
У „Црној кући“	28
БОРБА ЗА ПОМИЛОВАЊЕ.....	31
Акције из Ватикана	36
Кампања у Америци.....	38
Држање Енглеске и Француске.....	40
Шпанија (ни)је била неутрална.....	44
СЛАВА НАРОДНИМ МУЧЕНИЦИМА!.....	53
Јавите Србији да је волим!.....	53
ЗАКЉУЧАК.....	59

УВОД

Аустроугарска монархија је посљедњих година XIX вијека била потресена оштрим националним и социјалним конфликтима, а јужнословенски народи који су живјели унутар Царства све више су тежили за самосталношћу. Зато су национални покрети широм Аустро-Угарске постали свакодневица. Највише таквих покрета било је међу становницима Босне и Херцеговине, како због њеног централног положаја међу јужнословенским земљама, тако и због историјске и културне повезаности са Србијом, слободном краљевином која је преузела улогу јужнословенског Пијемонта.

Насупрот Србији, Аустро-Угарска је имала други план за рјешење југословенског питања – уједињење унутар своје државе, али без Србије и Црне Горе. У томе ју је највише ометао српски народ Босне и Херцеговине, који је све вријеме окупације а касније и анексије, био у тијесној вези са Србијом, стајући на њену страну у свим сукобима и стално изражавајући антимонархијске тежње и инсистирајући на својој националној припадности.

Иако у извјесном смислу доба корјених иновација, напретка и цивилизацијских промјена (након вишевијековне турске владавине), период аустроугарске окупације је највише запамћен по националним покретима. Срби у

Босни и Херцеговини су 1905. године добили црквену и школску аутономију, а покрајина је 1910. године добила и Устав¹. Упркос томе, незадовољство босанскохерцеговачких Срба чињеницом да ће и након 30 година, колико је требало да траје окупација, остати унутар Аустро-Угарске, све више је расло. Будући преко четири вијека под окупацијом, грађани Босне и Херцеговине су више него икада жељели слободу. Међутим, окупатори нису смјели дозволити губитак овако важне и богате провинције, па су били мишљења да је једини начин њеног очувања у оквирима монархије завођење политичког апсолутизма и слабљење свих веза са Србијом. Сарајевски атентат, 28. јуна 1914. године, само је погоршао ситуацију.

Прича о Бањалучком велеиздајничком процесу почиње непосредно након избијања Првог свјетског рата. Тада је, с циљем гушења националног покрета унутар Аустро-Угарске, велики број припадника српске елите у Босни и Херцеговини, а који није био директно повезан са атентатом, оптужен за злочин велеиздаје. Стицајем околности десило се да ће се највећи од седамнаест велеиздајничких процеса организованих у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата одржати у Бањалуци.

¹ Босни и Херцеговини је 20. фебруара 1910. године дата уставност, регулисана сљедећим законима: Земаљски статут (Устав), Изборни ред (Изборни закон), Саборски пословни ред (Пословник о раду сабора), Закон о друштвима у БиХ (Закон о странкама), Закон сакупљања у БиХ (Закон о начину удруживања). У складу са новим законима, БиХ је остала јединствено подручје у Царству и била је посебна управна јединица (није припадала ни аустријском ни угарском дијелу Двојне монархије).

Слика бр. 1: Споменик „Витез у жељезу“, подигнут аустроугарским војницима страдалим 1914–1915. године. Налазио се уз Царски друм, испред жељезничке станице Бања Лука – Град. Порушен је крајем Првог свјетског рата.

ВАПИЈУЋИ ГЛАС БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Никаква политика је најбоља политика!

Избијањем Првог свјетског рата, Босна и Херцеговина је проглашена ратном зоном. „У самој Босни и Херцеговини није било никаквог политичког живота. Тамо је владала гвоздена војничка стега.“² У земљи су основани војни судови, комисије и штабови који су прогнали политички сумњива лица. Такође, уведени су шуцкори, паравојска чији задатак је, између осталог, био онемогућавање помоћи Срба из Србије онима у Босни и Херцеговини.

Све вријеме рата вршена је присилна регрутација. Дописивање војника са породицом сведено је на картице на којима је, на свим језицима којима се говорило унутар царства, писало: „Ја сам здрав“ и на које се, због мјера предострожности аустроугарске власти, није смјело написати ништа више.³

Током 1914. и 1915. године, Земаљска влада са генералом Стјепаном Саркотићем на челу укинула је *Уредбу о аутономији цркве и школе у Босни и Херцеговини*, назив

² Владимир Ђоровић, *Политичке љриликe у Босни и Херцеговини*, Интернет издање, Београд, 2002.

³ *Наше љаиње и наше борбе. Јујословени у Светском рајју*, Женева, 1917, стр. 62.

цркве је из српско-православна промијенила у источно-православна, распустила је босанскохерцеговачки сабор и укинула Устав. Земаљска влада за Босну и Херцеговину увела је и забрану употребе ћирилице. „Све босанскохерцеговачке власти, уреди и заводи употребљаваће у писменом српско-хрватском службеном саобраћају само латиницу.“⁴ Такође, затваране су српске школе, укинута крсна слава, забрањен рад свим српским друштвима, а све то са Саркотићевом девизом: „Никаква политика је најбоља политика!“⁵

Интензивирање политичких процеса

Судски процеси били су аустроугарско средство одржања апсолутизма и прије него што је Босна и Херцеговина допала под њихову окупацију. Тако су још давне 1870. године Срби у Војводини били оптужени за сарадњу са српским министром спољних послова Јованом Ристићем, а и у Трансилванији су организована 44 судска процеса против румунског националног реда.⁶

⁴ *Службено. Наредба о употребавању ћирилице*, Сарајевски лист, 11. новембар 1915, стр. 1.

⁵ Галиб Шљиво, *Расположење народа Босне и Херцеговине према аустроугарској војској и аустроугарске војничке прошлости*. У: Велеиздајнички процес у Бањалуци. Зборник радова са међународног научног скупа „Велеиздајнички процес у Бањалуци 1915–1916“, одржаног 25–27. септембра 1986. године у Бањалуци, Бањалука 1987, стр. 127.

⁶ Милорад Екмечић, *Жалосна историја из године 1914*. У: Велеиздајнички процес у Бањалуци. Зборник радова са међународног научног скупа „Велеиздајнички процес у Бањалуци 1915–1916“, одржаног 25–27. септембра 1986. године у Бањалуци, Бањалука 1987.

Од периода анексионе кризе, у Бањалуци, Сарајеву, Тузли, Мостару, Травнику и другим већим градовима Босне и Херцеговине учестали су политички процеси. Након Сарајевског атентата, ситуација за босанскохерцеговачке Србе постала је несносна. Почели су прогони свих активних Срба: једнима је суђено, други су одвођени у концентрационе логоре широм Босне и Херцеговине или осталих крајева Царства,⁷ а трећи су се већ налазили у изгнанству у некој од земаља чланица Антанте или држава које су се у рату изјашњавале као неутралне.

Мјесец дана након атентата на Франца Фердинанда, скоро сви образовани Срби из Босне и Херцеговине нашли су се у неком од затвора, прво као таоци, а потом и као прави заробљеници. Када су, у августу 1914. године, у Лозници заплијењени списи Косте Тодоровића⁸, почело је хапшење свих лица из Босне и Херцеговине чија су се имена налазила у поменутиим документима. То су углавном били Срби, интелектуалци или будући интелектуалци, чланови националних, омладинских, земљорадничких, просвјетних или културних организација, који су, свако на свој начин, ширили просвијећеност и националну идеју. „Не могу се избројати казамати, тамнице и затвори у којима

⁷ Најпознатији концентрациони логор у Босни и Херцеговини био је онај у Добоју (више у дјелу Душана Паравца *Добојски логор*, Добој, 1990), а озлоглашена румунска тврђава Арад, тамница многих Срба, била је највећа таква тамница у Аустро-Угарској.

⁸ Коста Тодоровић био је командант граничног региона српске војске на почетку Првог свјетског рата. Његови документи послужили су као основ за оптужницу за велеиздају. У бици на Дрини 1914. године, гдје је командовао четом одабраних добровољаца, тешко је рањен, заробљен, а касније и жив спаљен.

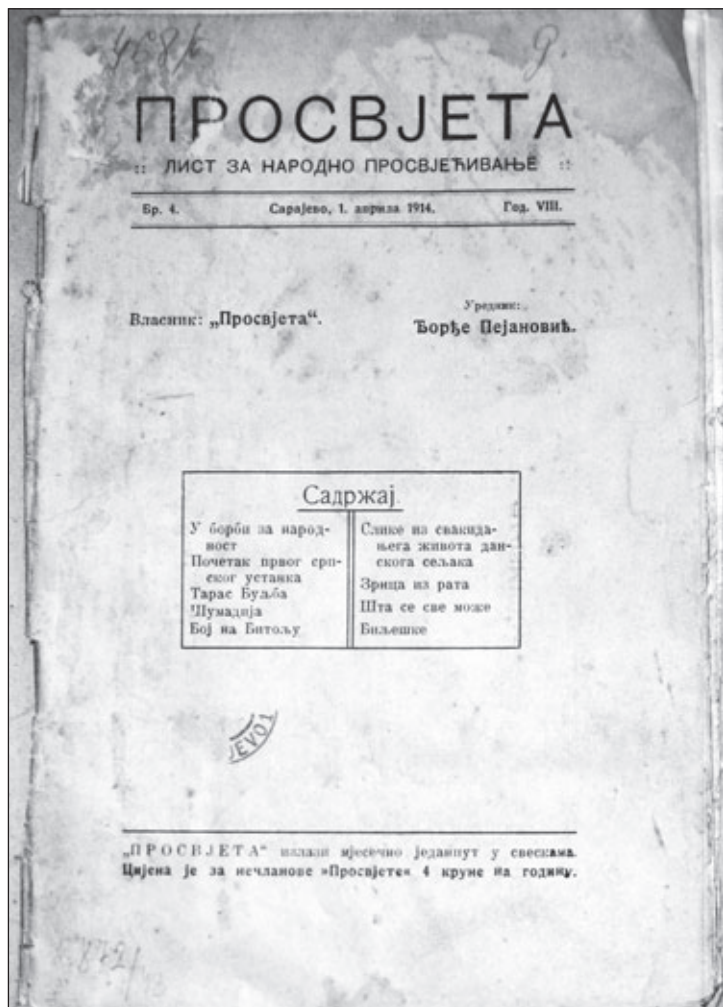
су чамили и нестајали наши људи само зато што су припадали Српству и православљу.“⁹

Иако се идеја о организовању велеиздајничких процеса појавила одмах након атентата, они нису имали директне везе са сарајевским суђењем атентаторима; имали су дубљи политички значај. Зато је потребно нагласити да се овим стотинама људи није судило за атентат нити за повезаност са атентатом, већ искључиво за рад у некој од организација које су шириле српство.

Међу српским удружењима, најпознатија су била „Народна одбрана“ и „Просвјета“. Друштво „Народна одбрана“ настало је 1908. године у Србији, као полувојна патриотска организација. Већ 1909. године трансформисана је у културно-просвјетно удружење које је убрзо стекло упоришта широм Босне и Херцеговине. Из „Просвјете“, друштва чији је главни циљ био помагање српских ђака и студената, поручивали су: „Ми нашим школама, новчаним заводима, задругама, разним друговима и општинама тежимо да осигурамо свој опстанак, хоћемо да очувамо, окупимо и уредимо народну снагу и да помогнемо тешки рад на развијању и напредовању.“¹⁰ Иако је настала шест година раније (1902), „Просвјета“ је из угла Аустро-Угарске посматрана као продужена рука „Народне одбране“. Чланови ових двију организација имали су велики утицај међу српским живљем у Босни и Херцеговини, па су били на списку најнепожељнијих људи у Аустро-Угарској, и на врху црне листе људи које је требало казнити.

⁹ Владимир Ђоровић, *Црна књија. Папње Срба Босне и Херцеговине за време Светској рата 1914–1918*, Београд–Сарајево, 1920.

¹⁰ *У борби за народност*, Просвјета, лист за народно просвјетивање, 1. април 1914, стр. 1.

Слика бр. 2: Насловна страна „Просвјете, листа за народно просвјећивање“, који је издавало истоимено друштво

Након што је Поћорека, 1915. године, на челу Земаљске владе Босне и Херцеговине замијенио Стјепан Саркотић, започето је организовање велеиздајничких процеса. За злочин велеиздаје тада је суђено свим лицима која су на било који начин учествовала у раду српских друштава.

Првенствени циљ ових пријекних судова био је гушење српског националног покрета и лишавање слободе свих Срба који су се изјашњавали против Монархије. Требало је доказати да је српски национализам у Босну и Херцеговину дошао из Србије, стога многи разлог за покретање оваквих процеса проналазе и у потреби аустроугарске власти за моралним правдањем покретања рата.¹¹ Разлог више био је и то што власти на суђењу Гаврилу Принципу нису успјели доказати учешће Србије у Сарајевском атентату.¹²

У Босни и Херцеговини је за вријеме Првог свјетског рата организовано укупно 17 велеиздајничких процеса, од којих је највећи и најпознатији био онај у Бањалуци.¹³

¹¹ Вук Јеловац, *Бања Лука у њошлости*, Бањалука, 1960, стр. 66.

¹² Ђорђе Беатовић и Драгољуб Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, Београд, 1989, стр. 18.

¹³ У Бањалуци је у ово вријеме вођен још један процес. У првом процесу овог типа у Босни и Херцеговини, суђено је ученицима завршних разреда бањалучке Реалке, двадесет осморици припадника тајних ученичких организација „Слобода“ и „Југославија“. Оптужена су била и двојица њихових професора, Илија Михаић и Владислав Скарић, те директор школе Коста Крсмановић. Суђење је почело крајем фебруара, а завршено марта 1915. године. Тројица ученика (Богдан Јаракула, Еуген Бигер и Решид Куртагић) избачена су из школе, а њих 11 је суспендовано. Директор Коста Крсмановић добио је казну затвора 8 мјесеци.

ПРОЦЕС

Већина Срба који су се налазили у затворима широм Босне и Херцеговине, до краја 1914. године премјештени су у затвор у Сарајеву. Међутим, он је био препун. У главном граду Босне и Херцеговине било је превише политичких процеса да би се могао организовати још један, онај у ком би се судило најутицајнијим босанскохерцеговачким Србима тог времена. То је био највећи разлог због ког је Саркотић, јуна 1915. године, сто педесет шесторицу¹⁴ носилаца српског националног покрета одлучио довести у Бањалуку и овдје их извести пред пријеки суд. Иначе, од почетка рата, до почетка Бањалучког велеиздајничког процеса, пред бањалучким Војним судом изречено је 449 политичких пресуда.¹⁵

Суђење

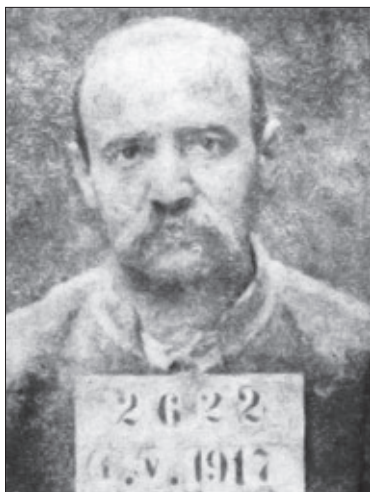
Оптужница, писана према циљевима Двојне монархије у Првом свјетском рату, базирана је на већ поменути документима Косте Тодоровића: извјештајима, дневницима,

¹⁴ Списак свих 156 оптужених налази се у прилогу овог рада.

¹⁵ Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бањалука, 1995, стр. 407.

протоколима, брошури-историјату и осталом пропагандном материјалу „Народне одбране“. На основу пронађених докумената, генерал Саркотић израдио је нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана“ и командант мајор Коста Тодоровић.¹⁶ Оптужницу су сачињавали и подаци из докумената нађених код учитеља Миливоја Јаковљевића у Малом Зворнику, као и они пронађени код војне дивизије у Ваљеву.¹⁷

Слика бр. 3: Васиљ Грђић, првооптужени у Бањалучком велеиздајничком процесу

¹⁶ *Нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана“ је командант граничног региона мајор Коста Тодоровић у Лозници, сачињављен на основу оригиналних докумената пронађених у Лозници, који потичу од руке мајора Косте Тодоровића. Сарајево, 3. маја 1915, урадио генерал Саркотић. Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Архивска збирка Васиљ Грђић.*

¹⁷ Ђорђе Беатовић и Драгољуб Милановић, н.д, стр. 70.

Међу оптуженицима налазили су се свештеници, адвокати, љекари, чланови Сабора, студенти, професори, учитељи, чиновници, угледни трговци и виђени домаћини. То су били најобразованији, најистакнутији и најутицајнији Срби тог времена у Босни и Херцеговини. Укупно их је било 156 и сви су, осим три малољетника и двије жене, били пунољетни, пуноправни мушкарци. Тројица оптуженика нису дочекале крај суђења. Након изрицања пресуде, број велеиздајника смањен је на 151, јер су још двојица умрла у ћелијама бањалучке „Црне куће“.¹⁸

Изузев за тројицу малољетника, државни тужиоци, Нијемац др Виљем Кениг и Хрват Жига Пинтер, за све су тражили смртне казне. Оптужница је завршена већ септембра 1915. године и одмах је уручена свим оптуженицима.¹⁹

Главни судија др Коломан фон Милец, кога су именовале бечке власти, званично је отворио расправу 3. новембра 1915. године. Хабзбуршке власти су поставиле и судске сенате, јер нису вјеровали домаћим судовима.

Суђење је одржавано у просторијама Више дјевојачке школе, пошто су сале Окружног суда биле премале да приме све оптуженике. Извјештавање са овог и сличних процеса било је повјерено само одабраној штампи и све вријеме је контролисано и цензурисано. Упркос томе, вијести о

¹⁸ Вук Јеловац, н.д, стр. 70.

¹⁹ Војин Хаџистевић, *Фраіменџи из необјављених „диљешки“ Михаила Хаџистевића о данима у њаоцима, а њошом у зајвору њод ойшужбом за „велеиздају“ 1914–1916*. У: Велеиздајнички процес у Бањалуци. Зборник радова са међународног научног скупа „Велеиздајнички процес у Бањалуци 1915–1916“, одржаног 25–27. септембра 1986. године у Бањалуци, Бањалука 1987, стр. 477.

бањалучком процесу шириле су се свијетом од самог почетка и реакције су углавном биле негативне – свјетска јавност осуђивала је овакав чин аустроугарске диктатуре.

Као првооптужени на Бањалучком велеиздајничком процесу, именован је **Васиљ Грђић**²⁰, чије име се, занимљиво, није налазило ни у једном од Тодоровићевих докумената. Ипак, свима је била позната његова активност у „Просвјети“, „Народној одбрани“ и осталим српским организацијама. Забиљежено је и да је Грђић у одбрану „Просвјете“ говорио 11 сати и да му је суд чак одао признање као одличном говорнику.²¹ По њему се Бањалучки велеиздајнички процес понекад назива и Процес против Васиља Грђића и других ради велеиздаје.

Незахвално је међу оптуженим великанима издвајати било кога, али ваља споменути двојицу оптуженика чији је значај за Бањалуку и српски народ неизмјеран. Први је Владимир Ђоровић, један од највећих српских историчара. Друго име, др Васо Глушац, посебно је значајно за Бањалуку и Бањалучане. Глушац је све до данас незаобилазан као историчар тзв. цркве босанске и један од најпознатијих професора и директора бањалучке Реалке.

Браниоци Данило Димовић, Влада Андрић и Јосип Соукал одбрану су заснивали на томе да закон може кажњавати само чин, а не мисао и ријеч.

²⁰ Васиљ Грђић рођен је 1875. године у Гацку. Био је професор историје и географије, секретар друштва „Просвјета“ и посланик у босанском Сабору. Сарађивао је са многим српским друштвима у Босни и Херцеговини и неуморно радио на просвјећивању народа и ширењу српства. Такође, био је један је од оних који су саставили акт против анексије Босне и Херцеговине.

²¹ Славко Мићевић, *Српски добровољци 1912–1918. У часћ и славу борцима за слободу*, Бањалука, 1998, стр. 24.

У току расправе, Никола Стојановић, који је тада био у изгнанству у Женеви, послао је писмо суду у Бањалуци да он и Ристо Радуловић (који је претходно умро у румунском затвору Арад) преузимају сву кривицу.²²

Након цјелодневног излагања Данила Димовића, његових завршних ријечи: „Зар не би било варварски да се људи осуде на смрт само зато што су имали мисли које нису биле пријазне држави?!“ и тајца у судници, 14. марта 1916. године, завршена је четворомјесечна расправа. Наредних нешто више од мјесец дана, оптуженици су провели чекајући пресуду.²³

Пресуда

У међувремену, трајао је рат. Србија је сломљена и подијељена између Аустро-Угарске, Њемачке и Бугарске. На Велику суботу, 22. априла 1916. године, оптуженици су поново позвани у бањалучку Вишу дјевојачку школу. Овога пута, повод је био изрицање пресуде.

Само 53 особе ослобођене су оптужбе. Интересантно је да је међу њима био и другооптужени др Сава Љубибратић. Казну затвора од 2 до 20 година добило је њих 83. Шеснаесторица су осуђени на смртну казну

²² Никола Поповић, *Одјек Бањалучкој велеиздајничкој процеса у њројајанди јујословенској њокрејша*. У: Бањалука у новијој историји (1878–1945). Зборник радова са научног скупа одржаног у Бањој Луци од 18. до 20. новембра 1976. године, Сарајево, 1978, стр. 169.

²³ Војин Хаџистевић, н.р, стр. 437.

вјешањем. Осим тога, пресуђено је да на име одштете и државних трошкова осуђеници треба да плате 14.644.769 круна.²⁴

Француски лист „Temps“ је протумачио исход процеса као судбину „несретника који су осуђени искључиво због тога што су написали чланак. И ти чланци су били од стране цензуре одобрени. Даљи разлог се проналази у њиховој пропаганди против алкохолизма или у учешћу у неком удружењу.“²⁵

Као што је и било очекивано, најтежу казну добио је Васиљ Грђић, који је требало да гледа смрт својих петнаест колега, па да буде објешен посљедњи. За њега је у пресуди, између осталог, стајало: „Као заштитник цјелокупног рада ‘Народне одбране’ у Босни и Херцеговини био је глава читавог ‘покрета’, те је као такав развио дјелатност у читавој земљи. [...] Суд се увјерио, да је оптужени и као коловођа и као непосредни чинилац судјеловао у велеиздајничком предузећу.”²⁶

Осталих 15 најстроже кажњених били су: Коста Њатић, син Јове, стар 40 година, учитељ; Матија Поповић, син Шпире, стар 39 година, свештеник; Алекса Јакшић, син Томе, стар 41 годину, трговац; Мирко Томовић, син Ђорђа, стар 26 година, учитељ; Бошко Чапрић, син Видака, стар 41

²⁴ *Велеиздајнички процес 1915–1916. Рејсџар осуде окружної суда у Б.Л. од 22. 4. 1916, Сарајево, 1916, стр. 14.* АБиХ, Архивска збирка Васиљ Грђић.

²⁵ *Телеграм Министарства спољних послова Аустиро-Угарске Буријану, 14. март 1917.* У телеграму се наводи чланак из листа „Temps“ од 7. марта 1917. АБиХ, Архивски фонд Заједничког министарства финансија (ЗМФ).

²⁶ *Велеиздајнички процес 1915 – 1916, стр. 301.*

годину, чиновник; Ђорђо Дакић, син Симе, стар 52 године, општински биљезник; Радивој Ђурановић, син Стеве, стар 24 године, приправник; Димитрија Јевђевић, син Вуколе, стар 46 година, свештеник; Симо Беговић, син Обрена, стар 41 годину, свештеник; Милан Петковић, син Васе, стар 28 година, свештеник; Михајло Савић, син Стефана, стар 31 годину, дневничар Земаљске владе; Димшо Ђокановић,

Слика бр. 4: Осуђени на смрт

син Лазара, стар 51 годину, земљопосједник; Чедо Милић, син Јована, стар 29 година, трговац; Петар Билбија, син Игњата, стар 25 година, трговац; Милутин Јовановић, син Милана, стар 27 година, трговац.²⁷

²⁷ Исто, стр. 2–17.

У пресуди је, између осталог, речено: „Дјеловање оптуженика бијаше један од узрока да је букнуо свјетски рат [...] Оптуженици су, ако ништа друго, сукривци у големој свјетској несрећи и ненакнадивој штети [...] Рекосмо, да је Сарајевски атентат 28. јуна 1914. само једна карика у ланцу тајних и подмуклих средстава, којима се је имала постићи великосрпска идеја, а даље карике су рад оптуженика.“²⁸

Након што је први, најгори дио пресуде прочитан, из Беча је стигла наредба да се други дио пресуде одложи до послије православног Васкрса, односно до уторка, 25. априла 1916.²⁹ На том наставку читања пресуде сви оптуженици, како осуђени, тако и они ослобођени отпјевали су заједно једну црквену пјесму, чиме су потпуно збунили судске вијећнике.³⁰ Врхунац пркоса је засигурно било јутарње богослужење одржано у ходнику „Црне куће“ дан касније – на Васкрс.³¹

Жалба Врховном суду Босне и Херцеговине

Жалбе на пресуду упутили су и тужиоци и браниоци, овога пута Врховном суду у Сарајеву. Због тога су, 17. септембра 1916. године, сви оптужени премјештени из Бањалуке у Сарајево. Тамо је тада почело ново суђење.

За представнике власти најзанимљивији моменат овог суђења био када је бранилац Димовић, да би олакшао

²⁸ Исто, стр. 301, 307.

²⁹ Војин Хаџистевић, н.р, стр. 481.

³⁰ Вук Јеловац, н.д, стр. 69.

³¹ Ђорђе Беатовић и Драгољуб Милановић, н.д, стр. 235.

положај оптуженика, предложио да се „насупротив Југословенском одбору у Лондону, проведе акција да Босна и Херцеговина остане у Аустро-Угарској“.³²

Дана 8. фебруара 1917. године, након четири мјесеца разматрања жалби, суд у Сарајеву је, уз неколико измјена, потврдио првобитну пресуду. Стога је „завршни биланс овај: 16 смртних казни, 768 година робије.“³³

Пресудом Врховног суда изречено је и да су, од шеснаесторице најстроже кажњених, десеторица³⁴ „достојни Превишњег помиловања“³⁵, а да њих шесторица³⁶ „нису вриједни Превишњег помиловања“.³⁷ Такође, одређено је колику би ко казну добио у случају интервенције првог човјека Двојне монархије.³⁸ Ово ће бити разлог више да се

³² *Приватно писмо Саркојића Буријану*, 5. октобар 1916. АБиХ, Архивски фонд ЗМФ.

³³ Од осуђених, њих 64 били су ожењени и имали су 209 дјеце. *Наше њашње и наше борбе. Југословени у Светском рату*, стр. 74.

³⁴ Димшо Ђокановић, Радивој Ђурановић, Алекса Јакшић, Милутин Јовановић, Петар Билбија, Чедо Милић, Михајло Савић, Милан Петковић, Симо Беговић и Димитрија Јевђевић.

³⁵ *Одлука Врховног суда у Сарајеву у вези са жалбом*, стр. 6. АБиХ, Архивска збирка Васиљ Грђић.

³⁶ Ђорђо Дакић, Бошко Чапрић, Мирко Томовић, Матија Поповић, Коста Њатић и Васиљ Грђић.

³⁷ *Одлука Врховног суда у Сарајеву у вези са жалбом*, стр. 6. АБиХ, Архивска збирка Васиљ Грђић.

³⁸ Димшо Ђокановић, Радивој Ђурановић и Алекса Јакшић би добили казну тешке тамнице у трајању од 18 година, Милутин Јовановић и Петар Билбија казну тешке тамнице у трајању од 20 година, а све остале би чекала доживотна тешка тамница. *Одлука Врховног суда у Сарајеву у вези са жалбом*, стр. 6. АБиХ, Архивска збирка Васиљ Грђић.

покуша привољети цар Карло V да интервенише у корист оптуженика.

Тада су сви, изузев шеснаесторице који су остали чекати извршење смртне казне, премјештени у зеничку „Стаклену кућу“ на извршење казне. „Извели су нас 16 на смрт осуђених у дугачки ходник. Поређали једног до другог. Онда су сви који одлазе у Зеницу на робију један по један долазили и редом се љубили с нама шеснаесторицом. Дирљив је био растанак...“³⁹ Грђић је тог дана, док се опраштао од другога, узвикнуо: „Збогом браћо, живјела Србија!“⁴⁰

У „Црној кући“

Када је одлучио да овај процес одржи у Бањалуци, Саркотић вјероватно није ни слутио да ће то бити нешто најбоље што је оптуженицима могло да се догоди. Бањалучани су симпатисали српске националне идеје од самог почетка, па су и њихове предводнике дочекали са поклицима. У Бањалуци су сви знали за овај процес. О њему се стално причало, а грађани су све вријеме били на страни осуђеника.⁴¹

И у самој „Црној кући“ имали су, како су и сами говорили, много боље услове него у било ком затвору у ком су претходно, али и касније боравили. Томе у прилог

³⁹ Матија Поповић „Из тамнице“. Преузето из дјела Ђорђа Беатовића и Драгољуба Милановића *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, стр. 237.

⁴⁰ Славко Мићевић, н.д, стр. 26.

⁴¹ Милева Стефановић, *Сећања на сјару Бању Луку*, 5. 12. 1976, Бањалука, стр. 1. Архив Републике Српске (АРС), Мемоарска грађа.

поменућемо и молбу за побољшање услова у сарајевској Јустиц палати, у којој су се осуђеници, крајем 1916. године, жалили на храну, шетњу, чистоћу, посјете и писање. У истој молби, наводи се: „У бањалучком се затвору водило о све-му томе рачуна и обзира, како од стране предсједништва, тако и од стране кућног љекара.“⁴²

Слика бр. 5: Кочићева „Кућа чудновата“ – бањалучки затвор „Црна кућа“

За добре услове робијања треба захвалити стражари-ма, који су им живот у „Црној кући“ на све начине настојали учинити љепшим. Од кључара су редовно добијали и новине, из којих су могли сазнати шта се дешава на ратишти-ма.⁴³ „Пило се, јело, читало се, учило се француски, дуван се пушио, писало се што више и уређивао се хумористички

⁴² Молба истйражника ради велеиздаје за побољшање услова у сарајевско-м истйражном затвору, 1916, Сарајево, стр. 6. АБиХ, Архивска збирка Васиљ Грђић.

⁴³ Војин Хаџистевић, н.р, стр. 475.

лист *Пајрика*, смијех и шала – увијек. Собе су биле све отворене, било је по вољи сијело, по вољи шетња.⁴⁴

Недељом су око „Црне куће“ шетале госпође и госпођице, у нади да ће кроз позор видјети неког од својих ближњих. Када су их једном затвореници угледали с прозора, запјевали су „Ој Петре, Петре, поведи коло“. Међутим, спазио их је неки судија који је становао у близини и пријавио.⁴⁵

Грађани Бањалуке, прије свега Бањалучанке, организовале су се у сакупљању хране и новчане помоћи за затворенике. Ипак, за то се прочуло и на другој страни, па је предстојник Паћовски, у жељи да онемогући контакт грађана са оптуженицима, забранио ову хуману акцију. Жене које су акцију спроводиле, кажњене су новчаном казном од 25 форинти за сваку.⁴⁶

Управник „Црне куће“ био је Гржета, који је смијењен због неповјерења власти и тврдњи да не одржава дисциплину како би требало, па је на његово мјесто дошао Грга Хорват. Хорват је био нешто строжи, али и он је имао бољку – волио је мало више попити. Ово је била још једна повољна околност за затворенике, јер је Хорват једнога дана, након молбе тројице оптуженика да им из ствари да неке личне потрепштине, кључару Стевану Ракићу наредио: „Подај господи њихове ствари“. Тада су сви оптуженици добили све своје ствари, међу којима су биле и биљешке за одбрану, које су им приликом хапшења биле одузете.⁴⁷

⁴⁴ Б. Томић, *Дуојодишњи сѣражар у бањалучкој Црној кући і. Сѣван Ракић њише ми ових дана*, стр. 2. АРС, Мемоарска грађа.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Милева Стефановић, н.д, стр. 2.

⁴⁷ Б. Томић, н.д, стр. 2.

БОРБА ЗА ПОМИЛОВАЊЕ

Влада Србије се све више интересовала за судбину затвореника. И на сједницама Министарског савета редовно је извјештавано о дешавањима у Бањалуци, као и о акцијама које су стране земље спроводиле како би спасиле шеснаест осуђеника на смрт.⁴⁸

План српске владе од почетка процеса био је да се стално пише у Енглеску, Француску и Америку, али је одлучено да се ипак сачека завршетак суђења. Повезаност чланова „Народне одбране“ са министрима шкодила би влади, али и оптуженицима, јер би се тако само нагласила веза оптужених са Србијом, чиме би положај затвореника био погоршан. У српским круговима се од самог почетка знало да је у Бечу намјера „изнети пред Европу оптужење против Србије и показати Сарајево као резултат наше пропаганде у Босни. Досадашњи рад, а нарочито *Народне одбране* представити као компромитујући.“⁴⁹

Став српске владе, ипак, понајбоље илуструју Пашићеве ријечи да ће се дати „деманти да су српски званични

⁴⁸ *Зайисници сједница Министарској саветја Срдије 1915–1918*. Архив Србије, објављена архивска грађа, Београд, 1976.

⁴⁹ *Телеграм Јована Јовановића Пијона Николи Пашићу*, Беч, 25. јун 1914. Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), Архивска збирка Јована Јовановића Пијона.

крugови имали везе“ са оптуженима, забиљежене након информација да Швајцарском круже вијести о новим подацима на Бањалучком велеиздајничком процесу, који доказују повезаност „Народне одбране“ и српске владе.⁵⁰

Када је пресуда изречена, 22. априла 1916. године, Бањалука је постала предмет великог интересовања свјетске јавности, тако да су у праву они који тврде да су организатори процеса знали какве реакције ће он изазвати у свијету, вјероватно га не би ни покретали.

Након изрицања пресуде, босанскохерцеговачки и србијански емигранти, Југословенски одбор, српска влада и дипломатија су, уз помоћ међународне јавности и утицајних свјетских државника, на све начине покушавали спасити осуђенике на смрт. Жељели су, наравно, ширити југословенску идеју, али и свијету, прије свега Америци као највећој неутралној сили, приказати Аустро-Угарску у најгорем свјетлу.

Никола Стојановић⁵¹, Србин који је за вријеме суђења на себе преузео кривицу свих велеиздајника, највише се ангажовао око помиловања. У томе су му помагали Јован

⁵⁰ *Зайисници сједница Министарској савјета Србије 1915–1918*, стр. 371. Сједница одржана 2. фебруара 1917. године на Крфу.

⁵¹ Никола Стојановић је започео каријеру као посланик у босанскохерцеговачком сабору. Био је један од најистакнутијих босанскохерцеговачких Срба тог времена. Касније, овај професор правних наука, био је члан Југословенског одбора и све вријеме рата провео у изгнанству широм Европе. Да није био ван Царства, засигурно би се његово име нашло међу најстроже кажњенима у Бањалучком велеиздајничком процесу. На мировној конференцији у Паризу био је експерт за Босну и Херцеговину. Стојановић је свега неколико дана 1941. године био и последњи бан Врбаске бановине.

Јовановић Пижон у Енглеској, Михаило Гавриловић у Ватикану, Перо Слијепчевић, Владимир Гаџиновић и Љубомир Михајловић у Америци, Миленко Веснић и Јован Жујовић у Француској, те још неке угледне српске дипломате. Они су жељели помоћи својим колегама, али и ширити политичку пропаганду.⁵²

О процесу, а посебно о његовом исходу, највише се говорило у Француској, Шпанији, Ватикану и Америци, чији лидери носе највеће заслуге за помиловање. Причало се о процесу и много шире. Тако је Ланг, Генерални секретар

Интерпарламентарне уније, тражио од Аустро-Угарске да помиљује бар народне посланике, Васиља Грђића и Матију Поповића.⁵³ Лига за људска права је такође интервенисала, након говора Хинка Хинковића на сједници одржаној почетком јуна 1916. године.⁵⁴ Стојановић и његове колеге су, поводом бањалучког питања контактирале са руском Думом, шведским краљем и швајцарском владом. Скоро

Слика бр. 6: Никола Стојановић, најангажованији и најупорнији у ослобађању осуђеника

⁵² Никола Поповић, н.р, стр. 169.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Ђорђе Беатовић и Драгољуб Милановић, н.д, стр. 249.

сви су упућивали на адресу шпанског краља Алфонса XIII који је у кратком периоду два пута интервенисао у корист осуђеника. Исто толико писама послато је и из Ватикана.⁵⁵

Иако су многи интервенисали, цар Фрањо Јосип био је неумољив. Онда је услиједила полугодишња пауза. Америка је све јасније била на страни Антанте, чији положај је свакога дана бивао све бољи, па се промијенила и ситуација на ратиштима. Сходно томе, промијењени су и ратни циљеви Аустро-Угарске.

Када је, фебруара 1917. године, Врховни суд у Сарајеву потврдио првобитну пресуду, на аустроугарском пријестолу се већ налазио цар Карло V, који је, новембра 1916. године, наслиједио упокојеног Фрању Јосипа.

Промјена на царском пријестолу може се узети и као пресудан тренутак у читавој причи о помиловању. Нови цар, чија политика се доста разликовала од политике претходника, у фебруару 1917. године је наредио да му се доставе извјештаји са свих велеиздајничких процеса у Босни и Херцеговини.⁵⁶

Бањалучки процес опет је био у центру пажње, јер су српске дипломате поново алармирале своје колеге из иностранства. Вијест о процесу доспјела је и у амерички Конгрес, а они најистрајнији, папа Бенедикт XV и шпански краљ Алфонс XIII, интервенисали су још неколико пута.

⁵⁵ Ђорђе Микић, *Велеиздајнички процеси у аустроугарској полицији у Босни и Херцеговини*. У: Велеиздајнички процес у Бањалуци. Зборник радова са међународног научног скупа „Велеиздајнички процес у Бањалуци 1915–1916“, одржаног 25–27. септембра 1986. године у Бањалуци, Бањалука 1987. стр. 79.

⁵⁶ Исто.

Швајцарске жене упутиле су петицију аустријској царици Зити, а о процесу се причало и у холандским високим круговима. Такође, представници протестантских цркава из Женева писали су Буријану⁵⁷ и молили за помиловање осуђених, прије свега четворице свештеника.⁵⁸ Чешки, хрватски и словеначки католици су дејствовали код папе, не би ли овај интервенисао за Бањалучане.⁵⁹

Штампа је све вријеме истицала „аустријска зверства у Бањалуци“.⁶⁰ Тако је у *Српским новинама* од 1. априла 1917. године, објављен дио текста *Basler Nachrichten*-а, који, између осталог, наводи: „Ако се ова пресуда изврши, јужно-словенска раса у дунавској монархији имаће један низ мученика више. [...] Извршење ове пресуде створило би чињенице, које се доцније, кад се рат сврши и кад се умире ратом узбуркане страсти, не би ни чим могле изменити.“⁶¹ Да холандски и француски медији имају негативан став према овом и сличним процесима, знало се и у Аустро-Угарској.⁶²

⁵⁷ Телеграм протестантских представника националних цркава из Женева Буријану, 27. фебруар 1917. АБиХ, Архивски фонд ЗМФ.

⁵⁸ Матија Поповић, Димитрија Јевђевић, Симо Беговић и Милан Петковић.

⁵⁹ Телеграм Пашића Јовановићу, 2. 10. 1916, АСЦГ, Архивска збирка Јована Јовановића Пижона.

⁶⁰ Бањалучки процес. Аустријска зверства у Бањалуци, Српске новине, 16. март 1917, број 23, стр. 3. У чланку је цитиран француски лист „Журнал де Деба“ који је осудио овај процес.

⁶¹ Бањалучки процес. Прејед стране штићамје. Српске новине, 1. април 1917, број 39, стр. 2. У чланку је објављен дио текста *Basler Nachrichten*-а од 25. 3. 1917. године.

⁶² Телеграм Врховне команде Буријану, 7. март 1917. АБиХ, Архивски фонд ЗМФ.

*

Они који су поводом бањалучког питања радили највише, јесу српски изасланици у Енглеској и Француској, папа Бенедикт XV, амерички Конгрес и шпански краљ Алфонс XIII. Захваљујући њима, прије свега краљу Алфонсу, Карло V је помиловао шеснаест људи. Зато је о поменутиим акцијама потребно рећи нешто више.

Акције из Ватикана

У Првом свјетском рату, Ватикан је желио одржати добре односе са објема странама и са свим државама, иако је наклоност према Аустро-Угарској, тада највећој католичкој земљи, свима била позната. С друге стране, знало се и за папину жељу да Београд као велики православни центар стави под своје окриље.

На самом почетку рата, српска влада је у Ватикан као представника послала Михаила Гавриловића. Он је требало да се бори за интервенције Ватикана у Бечу када за то буде потребе, а остао је тамо све вријеме рата.⁶³ Од велике помоћи био му је и изасланик Ристић, који је био у служби у Риму. Словеначки, хрватски, али и чешки католички кругови имали су великог удјела у наговарању Ватикана да интервенише у Бечу.⁶⁴

Одмах након пресуде у Бањалуци, Гавриловић је преко нунција Бонца молио папину интервенцију, којом би се

⁶³ Ђорђе Микић, *Велеиздајнички процеси...*, стр. 80.

⁶⁴ Телеграм Јовановића Пашићу, 13. 9. 1916. и Пашићев одговор 2. 10. 1916. АСЦГ, Архивска збирка Јована Јовановића Пижона.

тражило да им смртне казне буду преиначене у присилан рад. С обзиром на то да ни у Ватикану нису смјели дозволити луксуз да пропусти прилику да задуже Србију, кардинал Пјетро Гаспари је већ маја 1916. послао писмо у Беч. Међутим, одговор је био негативан, јер су на двору тврдили да осуђеници нису Срби, него Босанци и да се папа, залагањем за њихово помиловање, мијеша у унутрашње послове Двојне монархије.⁶⁵

Папа Бенедикт XV је био свјестан да ће егзекуција шеснаесторице осуђеника штетити угледу Монархије, а као највећа католичка земља, Аустро-Угарска је у Ватикану заузимала посебно мјесто. Зато је Гаспари, након поновне Гавриловићеве интервенције, јула 1916. године, у Беч послао још једно писмо, у ком је навео да се међу осуђеницима налазе и четири свештеника, чије помиловање би донијело велику захвалност Ватикана. У писму је, такође, истакао папину обавјештеност о негативном ставу свјетске јавности.⁶⁶

Ни ово писмо, као ни лична посјета нунција Бонца аустроугарском цару Карлу V, фебруара 1917. године,⁶⁷ након што је Врховни суд у Сарајеву потврдио пресуде, није уродила плодом. Иако су сви високи аустроугарски државници били обавијештени да се папа већ више пута zaloжио

⁶⁵ Јоже Пирјевец, *Бањалучки велеиздајнички процес и Ватикан*. У: Велеиздајнички процес у Бањалуци. Зборник радова са међународног научног скупа „Велеиздајнички процес у Бањалуци 1915–1916“, одржаног 25–27. септембра 1986. године у Бањалуци, Бања Лука 1987, стр. 84.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Никола Поповић, н.р, стр. 173.

за оптужене у бањалучком процесу⁶⁸, наговјештаја о помиловању није било. У Аустро-Угарској су на то гледали као на уплитање у њене унутрашње послове, а посебно им је сметала папина наклоност према једном православном народу који је, поврх свега, био један од највећих противника њиховог царства.

Кампања у Америци

Сједињене Америчке Државе су почетком XX вијека биле уточиште многих Срба и припадника осталих јужно-словенских народа. Многи од њих активно су дјеловали у националним друштвима и покушавали помоћи својим сународницима на Балкану. У Првом свјетском рату, Америка је била пуна дипломата из разних земаља, који су жељели придобити ову силу, свако на своју страну. Може се рећи да је Србији и њеним савезницима неповољан исход процеса добро дошао, јер је он на најбољи начин осликавао лошу страну Двојне монархије. Зато су га на све начине жељели разгласити, не би ли и то допринијело коначном опредјељењу Америке и њеном уласку у рат.⁶⁹

Након што је у својој декларацији о миру амерички предсједник Вудро Вилсон истакао да сваки народ треба

⁶⁸ Телеграм Министарства спољних послова Аустро-Угарске Буријану, 3. март 1917. АБиХ, Архивски фонд ЗМФ.

⁶⁹ Драган Живојиновић, *Помиловање осуђених у Бањалучком процесу, 1916–1917. године*. У: Бањалука у новијој историји (1878–1945). Зборник радова са научног скупа одржаног у Бањој Луци од 18. до 20. новембра 1976. године, Сарајево, 1978, стр. 175.

да бира владу коју хоће и на тај начин „подигао свој моћни глас за слободу европских народа“,⁷⁰ очекивало се да ће Америка подићи свој глас и за Србе који су били осуђени у Бањалуци.

Најистакнутији Срби у Њујорку били су Перо Слијепчевић и Владимир Гађиновић, а у Вашингтону се највише залагао Љубомир Михајловић. Средином 1916. године, Перо Слијепчевић је у Њујорку, у 500 примјерека објавио брошуру „Васиљ Грђић“. Исте године, у издању „Савеза Србобрана“, издао је и брошуру „Бањалучки процес“.⁷¹ Слијепчевић је био најзаслужнији за обнављање друштва „Просвјета“ у Америци, као и за сталну српску пропаганду и активност српских друштава у Америци.

Званични изасланик српске владе у Америци био је Љубомир Михајловић, који је у Вашингтону тражио начин да за бањалучки проблем заинтересује лично америчког предсједника Вилсона, на чију адресу је упутио писмо. Убрзо му је стигао одговор од шефа одјељења за Блиски исток Стејт Департамента у коме је речено да би предсједникова интервенција била уплитање у питања аустријске унутрашње политике, али му је савјетовао да за ово заинтересује Конгрес. У случају да у томе успије, Конгрес би послао резолуцију влади у Беч.⁷²

⁷⁰ Телеграм Пашића Јовановићу, Крф, 13. 1. 1917. АСЦГ, Архивска збирка Јована Јовановића Пижона.

⁷¹ Писмо Владимира Гађиновића Николи Стојановићу, Њујорк, 12. 7. 1916, стр. 1. Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Заоставштина Николе Стојановића.

⁷² Писмо Љ. Михајловића Н. Пашићу, Вашингтон, 27. марта 1917. АСАНУ, Заоставштина Николе Стојановића.

Овај савјет обрадовао је српске дипломате у Америци, чији главни циљ је био што већа промоција ове афере, те су одлучили помоћ затражити од Конгреса. Томас Галагер преузео је на себе да Конгресу предложи резолуцију којом тражи да аустроугарска влада извршење казне одложи до краја рата, када би оптуженици могли доказати своју невиност.⁷³

Резолуција је требало да буде предложена 2. априла 1917. године (два дана прије званичног уласка Америке у рат), на првој сесији 65. конгреса.⁷⁴ Међутим, осуђеници су неколико дана раније већ били помиловани, стога интервенција Конгреса није била од пресудног значаја, нити је икада била послата у Беч.

Држање Енглеске и Француске

Енглеска и Француска су у Првом свјетском рату биле савезници Србије, па је њихова помоћ била очекивана. Иако се знало да не може бити директне интервенције ових земаља у Бечу, позната је била и њихова жеља да свијету прикажу лоше стране Аустро-Угарске. Лондон и Париз су, поред тога што су били главни градови највећих савезника, били средиште свјетске дипломатије и као такви веома погодно тло за помоћ осуђеницима, али и пласирања лошег гласа о Аустро-Угарској.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто. У прилогу писма Михајловић је Пашићу послао и копију резолуције на енглеском језику.

Јован Јовановић Пижон био је стални српски представник у Лондону, а у Паризу су се, поред већ поменутог Николе Стојановића, који је тамо боравио једно вријеме, највише истицали Јован Жујовић и Миленко Веснић.

У Лондону је током рата српска и југословенска пропаганда била велика. „Овде све време излазе књиге и брошуре о Србији и Србима и махом повољне.“ Крајем 1916. године, у припреми је било 19 књига, списа и брошура о Србима, а октобра исте године, основано је друштво *The Serbian Society of Great Britain*.⁷⁵

Иако је став Уједињеног Краљевства према аустроугарском лошем опхођењу према ратним заробљеницима био негативан, конкретне материјалне помоћи њима није било.⁷⁶

Увидјевши да са Острва конкретне помоћи неће бити, Јовановић и његове колеге су се за помоћ бањалучким осуђеницима одлучили обратити амбасадорима који су били у служби у Лондону. Јовановић се обратио шпанском амбасадору Мери дел Валу и америчком Волтеру Х. Пејцу. Тако су „амбасадор амерички и шпански обећали молити своје владе да се енергично заузму у Бечу за помиловање Срба осуђених у Бањ. процесу”.⁷⁷

Мичић и Васиљевић, чланови Југословенског одбора у Лондону, агитовали су код шпанског амбасадора. Већ

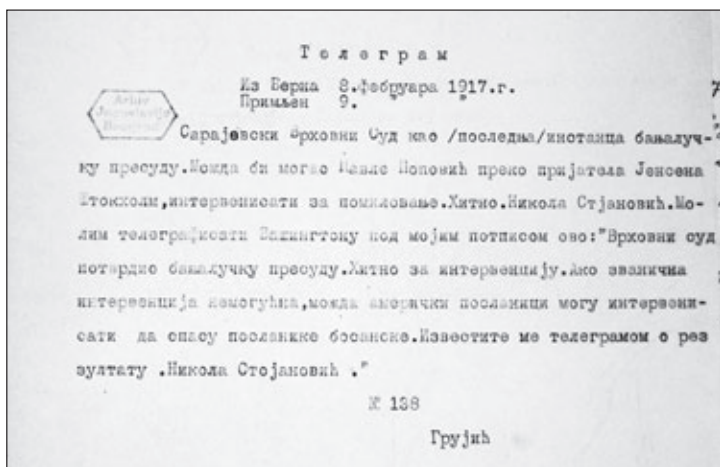
⁷⁵ Телеграми Јовановића Пашићу, 27. 9. 1916, 5. 10. 1916, и 18. 10. 1916. године. АСЦГ, Архивска збирка Јована Јовановића Пижона.

⁷⁶ Телеграм Јовановића Пашићу, 23. 12. 1916. године. АСЦГ, Архивска збирка Јована Јовановића Пижона.

⁷⁷ Телеграми Јовановића Пашићу, 15. 2. 1917 и 16. 2. 1917. године. АСЦГ, Архивска збирка Јована Јовановића Пижона.

слједећег дана, Дел Вал је обавијестио Јована Јовановића да је добио телеграм из Мадрида у ком је писало да су из Шпаније поново интервенисали.⁷⁸

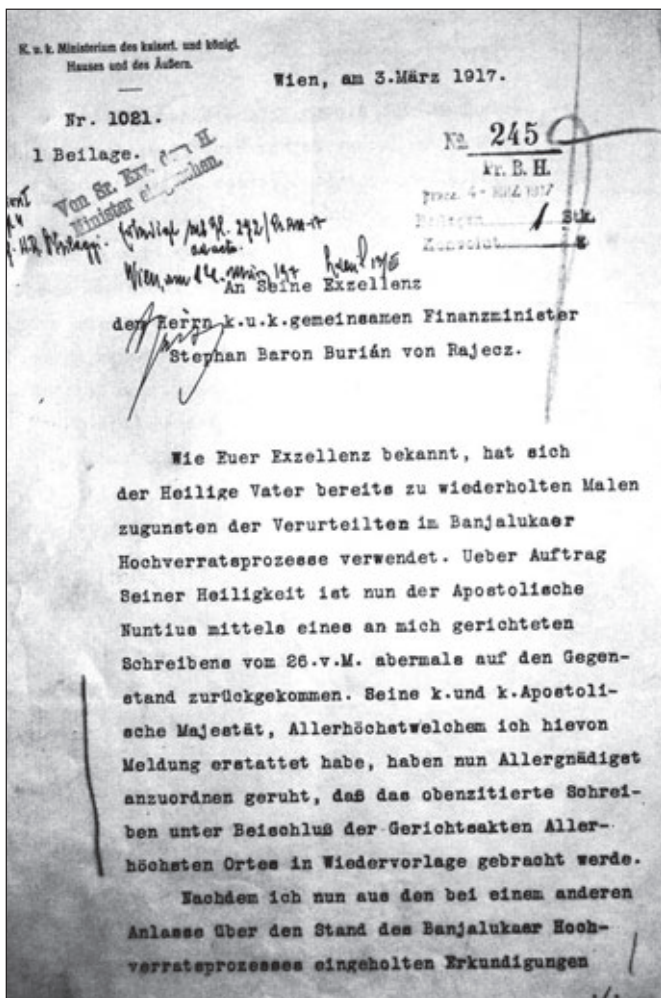
Када је Врховни суд у Сарајеву потврдио пресуду, Славко Грујић и Никола Стојановић, који су тада били у Берну, обратили су се Јовановићу за помоћ око интервенције Америке. Јовановић им је обећао помоћ, савјетовао Стојановићу да оде у Париз и замолио да га обавијесте о даљем току догађаја.⁷⁹

Слика бр. 7: Грујић преноси Јовановићу Стојановићеву вијест да је Врховни суд потврдио пресуду и моли за интервенцију, 8.2.1917.

⁷⁸ Дневници и делови дневника, 11. 2. 1917. и 15. 2. 1917. АСЦГ, Архивска збирка Јована Јовановића Пиждона.

⁷⁹ Телеграм Грујића Јовановићу, 8. 2. 1917, и Јовановићеве Грујићу, 11. 2. 1917. и 12. 2. 1917. године. АСЦГ, Архивска збирка Јована Јовановића Пиждона.

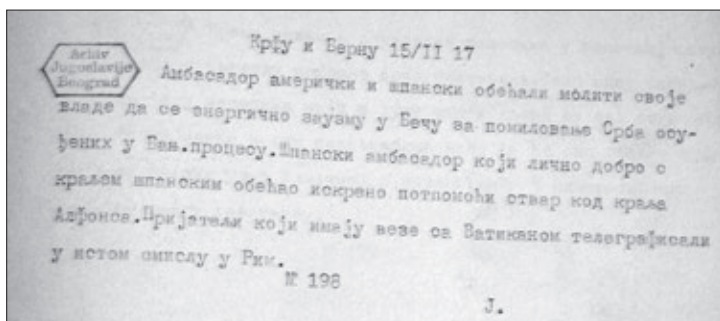
Слика бр. 8: Телеграм Министарства спољних послова Аустро-Угарске Буријану у ком га извјештавају о папиој интервенцији, 3. март 1917.

Ни француска влада, као ни влада Уједињеног Краљевства, није била у могућности званично да интервенише у Бечу по питању осуђених у Бањалуци, али су српски представници у Паризу Јован Жујовић и Миленко Веснић, иако у почетку несигурни у успјех ове акције, имали велики значај за ослобађање шеснаесторице Срба.

Након што су Француском проширили вијест о исходу процеса у Бањалуци и његовим лошим странама, Веснић и Жујовић су се за помоћ обратили бившем француском министру спољних послова Габријелу Анотоу. Аното је помогао Стојановићу да дође до шпанског амбасадора у Паризу, који ће Шпанију упутити у овај проблем.

Шпанија (ни)је била неутрална

Шпанији је неутралност у Првом свјетском рату донијела велики економски напредак, али и помогла у одржавању угледа у свијету. Краљ Алфонс XIII успио је задржати

Слика бр. 9: Јовановић јавља Пашићу новости у вези са активностима око борбе за помиловање 15. 2. 1917.

добре односе са зараћеним странама и на тај начин био у могућности интервенисати на обје стране.

Након бројних савјета да се обрати Шпанији, Никола Стојановић и његов колега Јован Жујовић су, уз помоћ бившег француског министра спољних послова Габријела Анотоа, упутили писмену молбу шпанском амбасадору у Паризу. Већ послије неколико дана, одговорено му је да ће шпански краљ употријебити свој утицај како би помогао осуђеницима. Тако су и из Мадрида већ крајем маја 1916. године први пут послали писмо у Беч. Међутим, одговора није било. Упућена је још једна молба са шпанског пријестола на адресу Фрање Јосипа. Мјесеци су пролазили, али одговора није било.⁸⁰

Јован Жујовић, неслужбени представник српске владе у Француској, тражио је помоћ и од бивше српске краљице Наталије, угледне католкиње која је у Паризу одржавала везе са шпанском и француском елитом. Наталија је тим поводом писала писмо шпанској краљици.⁸¹

Након сазнања да жалба осуђеника није уродила плодом, скоро све наде биле су упрте у Шпанију и краља Алфонса XIII. Поред папе Бенедикта XV, у Бечу се највише поштовало мишљење Шпанаца, као највеће католичке браће.

Жујовић и Стојановић су се поново обратили Анотоу и молили још једну интервенцију са шпанског двора.⁸² Већ након неколико дана, Стојановић је обавијештен да је

⁸⁰ Никола Поповић, н.р, стр. 173.

⁸¹ Ђорђе Беатовић и Драгољуб Милановић, н.д, стр. 248.

⁸² Драган Живоиновић, н.р, стр. 183.

Слика бр. 10: Алфонс XIII (1886–1931) има највеће заслуге што није извршена смртна казна над шеснаесторицом осуђених.

Аното прихватио молбу. Нешто касније, сазнао је и да је шпански краљ други пут послао телеграм у Беч.⁸³

У ову акцију био је укључен и сам Никола Пашић, који је Јовановићу, српском дипломати у Мадриду, за 14. фебруар заказао састанак са шпанским министром иностраних послова. Јовановићу је тада обећано да ће шпански краљ поново бити обавијештен о овом проблему.⁸⁴

Након интервенција са свих страна, било је очекивано да ће Алфонс XIII послати писмо у Беч. И послао га је посљедњих дана фебруара. У писму Карлу V упућеном из Мадрида, писало је, између осталог, да се „он, краљ, нарочито интересује судбином осуђених Срба, Бањалучана”.⁸⁵

О свим интервенцијама, посебно оним са Алфонсовог двора и из Ватикана, много се говорило у аустроугарским круговима.⁸⁶ Наравно, ником од лидера царства није било пријатно што је свјетска јавност на страни оних које су они осудили као најгоре непријатеље. Још више им је сметало што су уз Србе Шпанија и Ватикан, највећи центри католичанства.

Карло V је, након бројних писама, телеграма и посјета са разних страна, а понајвише због интервенција из Шпаније, донио одлуку да ће помиловати шеснаест Срба. Овој одлуци је допринијела и лоша ситуација унутар Аустро-Угарске, као и стање на фронтима.

⁸³ Исто.

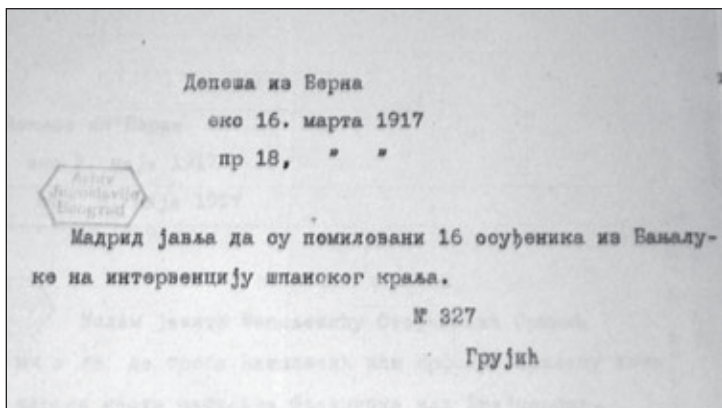
⁸⁴ Никола Поповић, н.р, стр. 173.

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ *Телеграм Министарсџива сџољних џослова Асџро-Уџарске Буријану*, 12. март 1917. АБиХ, Архивски фонд ЗМФ.

Аустроугарски цар је, 15. фебруара 1917. године, израдио план помиловања и већ следећег дана га прослиједио у Шпанију. Телеграм који је Карло послао шпанском краљу, гласи: „Удовољавајући Вашој жељи и искрено радостан, што могу вршити право помиловања, укинуо сам шеснаесторици Бошњака смртну казну.“⁸⁷

Своју одлуку Карло је једино саопштио Алфонсу XIII, који је информацију одмах прослиједио даље. Тако је већ следећег дана (17. март) и Пашић на Крфу добио телеграм

Слика бр. 11: Грујић посредује Јовановићу информацију о помиловању бањалучких осуђеника, 16. 3. 1917.

да је акција срећно завршена и да су Срби помиловани.⁸⁸ Већ 18. марта 1917. године у Лондону, Јовановић је чуо радосне вијести.⁸⁹

⁸⁷ Никола Поповић, н.р, стр. 173.

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Телеграм Грујића Јовановићу, 16. 3. 1917. АСЦГ, Архивска збирка Јована Јовановића Пижона.

„Краљ Алфонс захвалио је Његовом Величанству топлим брзојавом за ову одредбу.“⁹⁰ И Никола Пашић у име српске владе, као и Никола Стојановић у име српског народа у Босни и породица помилованих, написали су писма захвалности шпанском краљу.⁹¹

Да је „Његово Величанство свој шеснаесторици у бањалучком велеиздајничком процесу на смрт осуђених оптуженика опростио казан смрти“⁹², знало се убрзо широм свијета. У мају 1917. године, лист *Basler Nachrichten* је у једном чланку хвалио цареву одлуку и истакао да Аустрија и Мађарска морају водити рачуна о томе како ће живјети са комшијама кад рат заврши.⁹³ Цареву одлуку хвалили су и други листови, широм свијета.

*

Акцијом коју су спровели Југословенски одбор, српска влада и њени југословенски оријентисани изасланици, уз помоћ Алфонса XIII, Бенедикта XV и многих других свјетских државника и дипломата, шеснаест људи спасено

⁹⁰ О помиловању у бањалучком процесу на смрт осуђених због велеиздаје. Хватска ријеч. Главно гесло Хрватске уједињене странке. 2. свибња (мај) 1917, стр. 3.

⁹¹ Никола Поповић, н.р, стр. 173.

⁹² Помиловање све 16-йорице осуђеника у бањалучкој велеиздајничкој јарници. Хватска ријеч. Главно гесло Хрватске уједињене странке. 1. травња (април) 1917, стр. 3.

⁹³ Ђорђе Микић, н.р, стр. 80.

је смрти. Њих осморица⁹⁴ добили су доживотне казне затвора, петорица⁹⁵ казну од 20 година затвора, двије особе⁹⁶ осуђене су на 16, а једна⁹⁷ на 15 година тешке тамнице.

Након одлуке о помиловању шеснаесторице који су били на смрт осуђени, Карло V је још три пута разматрао питање бањалучких оптуженика. Исто толико пута, донио је одлуке којима је смањио или укинуо казну неким од њих.⁹⁸ Ипак, ове акције су имале много мањи значај него она прва. Битно је било спасити шеснаест људи смртне казне и дати им прилику да дочекају завршетак рата, када су казне свима укинуте. Наравно, Карло V није био тај који их је укинуо.

Карло је помиловао и на смрт осуђене у велеиздајничком процесу у Сарајеву против Гјурића и другова. Тамо су на смрт вјешањем били осуђени велепосједници Илија и Михајло Петровић и сељак Рока Јерковић, а казна им је преиначена у четрнаестогодишњу казну затвора. „Према тому су сви они који су у недавним велеиздајничким

⁹⁴ Васиљ Грђић, Коста Гњатић, Матија Поповић, Бошко Чапрић, Ђорђе Дакић, Михајло Савић, Мирко Томовић и Чедо Милић. *Превишње ђомиловање. У бањалучкој велеиздајничкој ђарници*. Сарајевски лист, 31. март, број 90, стр. 2, 3.

⁹⁵ Симо Беговић, Милан Петковић, Димитрија Јевђевић, Милутин Јовановић и Петар Билбија.

⁹⁶ Димшо Јокановић и Алекса Јакшић.

⁹⁷ Радивој Ђурановић.

⁹⁸ Џенана Чаушевић, „Велеиздајници“ на судском процесу у Бањалуци у затворима. У: *Велеиздајнички ђроцес у Бањалуци. Зборник радова са међународној науочној скуђа „Велеиздајнички ђроцес у Бањалуци 1915–1916“*, одржаног 25–27. септембра 1986. године у Бањалуци, Бањалука 1987, стр. 327.

процесима осуђени на смрт, помиловани.⁹⁹ Овим је завршено тамно поглавље велеиздајничких процеса у Босни и Херцеговини и свима је пружена прилика да доживе крај рата.

Иако је „непријатељ запленио и разорио стару организацију *Просветије*“, њен рад није угашен.¹⁰⁰ Настављен је у Америци, захваљујући највише Пери Слијепчевићу. Када је све било готово и када су сви били слободни, Грђић је у приватном писму Стојановићу рекао: „Много ме овеселило кад сам видио да је рад Просвјете и за изгнанства настављен. Много сам за то захвалан Слијепчевићу.“¹⁰¹

⁹⁹ *Помиловање на смрти осуђених у сарајевској велеиздајничкој иарници*. Хрватска ријеч. Главно гесло Хрватске уједињене странке, 3. свибња (маја) 1917, стр. 3.

¹⁰⁰ *Писмо Николе Стојановића Пери Слијепчевићу*. Женева, 1. август 1917. АСАНУ, Заоставштина Николе Стојановића.

¹⁰¹ *Писмо Васиља Грђића Николи Стојановићу*. Сарајево, 27. 12. 1918. АСАНУ, Заоставштина Николе Стојановића.

СЛАВА НАРОДНИМ МУЧЕНИЦИМА!

Након што је Саркотић, 1. новембра 1918. године, управу земље предао Народном вијећу, сви они који су били затворени због велеиздаје пуштени су из тамнице, уз молбу да опросте онима који су их прогањали.¹⁰²

У близини зеничког затвора чула се галама. „Иза те галаме чу се песма ‘Хеј, Словени, јоште живи’ затим ‘Живела Слобода’, ‘Живео Вилсон’. [...] Кад се отвори тешка гвоздена капија и ми поврвисмо на њу, већ нас дочека доста велики број Срба и Српкиња пред капијом.“¹⁰³

Јавите Србији да је волим!

Након четири вијека сталне окупације, Бањалука је дочекала слободу и толико жељено уједињење са Србијом. Како је тога дана Грђић рекао, дочекали су и више: „Ми смо се надали уједињењу само Срба, а дочекали уједињење и Срба и Хрвата и Словенаца.“¹⁰⁴ Створена је Краљевина

¹⁰² Славко Мићевић, н.д, стр. 25.

¹⁰³ Матија Поповић, „Из тамнице“. Преузето из дјела Ђорђа Беатовића и Драгољуба Милановића *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, стр. 257.

¹⁰⁴ Исто.

Срба, Хрвата и Словенаца, касније названа Краљевина Југославија. У тој краљевини, народним херојима названи су сви они који су у Аустро-Угарској носили епитет велеиздајника. Народним херојима прво су названи они којима су у Двојној монархији „даровали“ смртну казну, а остали су преживјели првенствено захваљујући колегама који су створили нову државу.

Краљевина је касније добила девет бановина. И Бањалука је добила своју, Врбаску. Добила је и бана, Светислава Тису Милосављевића. Захваљујући том човјеку, Бањалучки велеиздајнички процес и његови учесници нису пали у заборав. Заборављени нису ни петорица људи који су животе оставили у бањалучкој „Црној кући“. Били

Слика бр. 12: Спомен плоча са натписом „Јавите Србији да је волим“, постављена на гробљу Св. Пантелија, поред споменика умрлим у „Црној кући“ за вријеме процеса.

су то Коста Јефтановић, Драгољуб Кесић, Ристо Брњаковић, Јово Павловић и Јаков Ерић.¹⁰⁵

Један од њих, Драгољуб Кесић, умирући, рекао је својим друговима: „Јавите Србији да је волим“. Те ријечи уклесане су у спомен плочу која се и данас, на српском православном гробљу Св. Пантелија, налази поред споменика подигнутог петорици Срба који су умрли у затвору.

Споменик, камена крстача висока 5 метара, украшен је змијањским орнаментима. „Споменик је врло скроман, али леп и укусно израђен.“¹⁰⁶ Овај рад Бруне Диаманта¹⁰⁷, свечано је откривен 10. септембра 1933. године. Тог дана, у Бањалуку су дошли многи како би одали посљедњу почаст овим људима. Биле су им ту колеге из затвора, предвођене Васиљем Грђићем, бранилац Данило Димовић и многи други њихови истомишљеници. Био је ту и сам бан. Окупили су се код Саборне цркве, одакле је поворка пошла на гробље.¹⁰⁸

Грђић им је тог дана, на гробу поручио: „Ваше жртве, драги наши другови, нису биле узалудне [...] Слава вам и

¹⁰⁵ Вук Јеловац, н.д, стр. 70.

¹⁰⁶ Светислав Тиса Милованчевић, *Сусрећи са краљем 1929–1934*, Бањалука, 1996, стр. 238.

¹⁰⁷ Бруно Диамант, њемачки кипар, био је братић поглавара трапистичке цркве у Бањалуци, опата Бонавентуре II Диаманта. Поред камене крстаче „велеиздајницима“, овај умјетник је у Бањалуци украсио унутрашњост трапистичке цркве у Делибашином селу и оставио је још десетак мањих радова.

¹⁰⁸ Славко Мићевић, н.д, стр. 27.

покој.¹⁰⁹ „Удео ваш, бивши велеиздајници, за уједињење веома је велик“¹¹⁰, додао је Данило Димовић. У вјечну кућу испратио их је бан Милосављевић ријечима: „Слава народним мученицима!“¹¹¹

Доцније, гроб испод камене крстаче постао је мјесто вјечног починка још двојице некадашњих „велеиздајника“. Јуна 1938. године тамо је сахрањен Петар Билбија, а 1968. године и Јован Перенчевић.¹¹²

¹⁰⁹ Бања Лука је јуче огала достојну пошћу велеиздајницима умрлим за време ратна. Преносу костију бањалучких велеиздајника присуствовали су многи живи велеиздајници, Политика, 11. септембар 1933, стр. 4.

¹¹⁰ Исто

¹¹¹ Славко Мићевић, н.д, стр. 28.

¹¹² Име Петра Билбије исписано је на сам споменик, уз имена осталих 5 особа, док је име Јована Перенчевића уклесано у камену плочу која се налази поред споменика.

Слика бр. 13: Камена кришча, споменик који је 1933. године откривен на српском православном гробљу Свети Пантелија.

ЗАКЉУЧАК

Бањалучки велеиздајнички процес, као и акција за помиловање која је улиједила након пресуде, заслужују велико мјесто у историји Бањалуке, али и у историји цијелог српског народа.

Био је то највећи од седамнаест велеиздајничких процеса које су аустроугарске власти организовале у Босни и Херцеговини за вријеме Првог свјетског рата. Због дјеловања у некој од организација које су шириле српство оптужено је 156 најобразованијих, најистакнутијих и најутицанијих босанскохерцеговачких Срба свог времена. Није им било суђено за повезаност са атентатом, већ искључиво за рад у српским организацијама, те су готово сви који су писали о Бањалучком велеиздајничком процесу истакли да је циљ овог процеса био гушење српског националног покрета.

Иако је овај процес био недемократски, политички, те је као такав исписао најмрачније странице историје аустроугарске окупације ових простора, то није оно што Бањалучки велеиздајнички процес чини посебним и другачијим од осталих. Процеси тог типа постојали су прије, а и послје њега, и нису одржавани само у Аустро-Угарској. С обзиром на то да је Бањалучки велеиздајнички процес одржан у вријеме Првог свјетског рата, без обзира на

његову неповезаност са атентаторима у Сарајеву, може се рећи да су реакције Аустро-Угарске биле очекиване. Посебно ако имамо у виду слику Европе 1915. и 1916. године. То је вријеме ратних успјеха Аустро-Угарске и најтежи период за Србију, која је окупирана и растргана између Аустро-Угарске, Њемачке и Бугарске. Зато су у Царству имали храбрости за драконске казне и смјели су да дозволе негативан став свјетске јавности.

Највеће заслуге за популаризацију процеса имају чланови Југословенског одбора и Србија, носилац југословенског покрета. И њихове акције потребно је посматрати са ширег аспекта. Током Првог свјетског рата, у Аустро-Угарској су потпуно сазрели унутрашњи услови за пропаст дуалистичког уређења, а истовремено се све више развијала југословенска идеја. Српске дипломате и Југословенски одбор су, вођени југословенском идејом, ширили свијетом пропаганду против процеса. Не смије се занемарити ни лична жеља чланова Југословенског одбора да се спаси шеснаест колега који би, да су емигрирали са територије Аустро-Угарске, сигурно и сами били у његовом врху. Ипак, циљ акција и напора српске дипломатије и Југословенског одбора током Првог свјетског рата био је да се покажу свијету лоше стране Аустро-Угарске и, истовремено, шире југословенске идеје. Интернационализација Бањалучког велеиздајничког процеса, иако прожета хуманим напорима, само је дјелић тог мозаика.

Када је, фебруара 1917. године, Врховни суд у Сарајеву потврдио пресуду, слика Европе изгледала је другачије од оне из времена првобитне пресуде. Силе Антанте су преузеле иницијативу на ратиштима. Сходно томе,

промијењени су и ратни циљеви Аустро-Угарске. Поред тога, новембра 1916. године Фрању Јосипа наслиједио је Карло V, блажи и одмјеренији владар, што по карактеру, што у складу са условима у којима је владао. Сви наведени узроци су допринијели томе да је негативан став свјетске јавности временом добио пресудан значај за даљу судбину осуђеника. Зато је интервенција краља Алфонса XIII била само повод за помиловање. То, наравно, не умањује њен значај.

Бањалучки велеиздајнички процес имао је срећан епилог. Као и турска, и аустроугарска владавина је прошла. Створена је југословенска држава. И нестала... Од тада је прошао готово читав вијек. Одавно више нико од „велеиздајника“ није на овом свијету. Остала је само успомена на њих. Остала је лијепа прича, споменик и улица у нашем граду која, у знак захвалности, носи име шпанског краља.

ПРИЛОГ 1

Списак свих 156 оптуженика у Бањалучком велеиздајничком процесу, исписан азбучним редом

Аћимовић, Данило;	Видаковић, Драгица;
Бабуновић, Вукашин;	Вујасиновић, Вељко;
Баврлић, Спасоја (Лазар);	Вукадин, Коста;
Бајић, Мирко;	Вукадин, Недјељко;
Банђур, Јово;	Вукојевић, Мирко;
Баслаћ, Мића;	Гаврић, Гавро;
Беатовић, Павле;	Глушац, Васо;
Беатовић, Тодор;	Њатић, Коста;
Беатовић, Тошо;	Грђић, Васиљ;
Беговић, Симо;	Дабић, Самојло;
Бесаровић, Војислав;	Давидовић, Гајо;
Билбија, Петар;	Дакић, Драгутин;
Бобар, Цвијетин;	Дакић, Ћорђо;
Богуновћ, Душан;	Дроца, Васо;
Божич, Коста;	Дујановић, Ћорђо;
Божич, Петар;	Дучић, Јефто;
Брњаковић, Ристо;	Ђокановић, Димшо;
Буквић, Спасоја;	Ђорђић, Ђокан;
Васиљевић, Јово;	Ђуран, Милош;
Васиљевић, Тодор;	Ђурановић, Радивој;
Васић, Михајло;	Ђурковић, Максим;
Васић, Пајо;	Ерић, Јаков;

Ерић, Јован;	Кујунџић, Владо;
Жакула, Стеван;	Кујунџић, Павле;
Зарић, Недјељко;	Лазић, Илија;
Зарић, Станоја;	Лукић, Душан;
Зечевић, Божидар;	Лукић, Јован;
Зечевић, Светозар;	Љубибратић, Саво;
Зрнић, Светозар;	Мајсторовић, Милан;
Јакшић, Алекса;	Максимовић, Мирко;
Јаракула, Богдан;	Малић, Владимир;
Јевђевић, Димитрија;	Малић, Даринка;
Јелић, Чедомир;	Марковић, Симо;
Јеремић, Ристо;	Марковић, Пајко;
Јефтановић, Коста;	Медан, Васо;
Јефтић, Јефто;	Мијатовић, Љубомир;
Јованић, Богдан;	Миладиновић, Матија;
Јовановић, Милан;	Милановић, Рајко;
Јовановић, Милутин;	Милић, Чедо;
Јовановић, Никола;	Милошевић, Благоје;
Јовичић, Вељко;	Милошевић, Петар;
Јојиновић, Петар;	Митровић, Алекса;
Калдесић, Јован;	Митровић, Јован;
Катанић, Павле;	Михајловић, Ћорђо;
Кесић, Драгољуб;	Михајловић, Неђо;
Кецмановић, Војислав;	Млађеновић-Милојчић, Јаков;
Кљајић, Милан;	Мољевић, Стево;
Ковачевић, Љубо;	Недељковић, Радован;
Ковачевић, Ристо;	Николић, Ћоко;
Ковачевић, Симо;	Николић, Стеван;
Косорић, Атанасије;	Обрадовић, Ћорђо;
Косорић, Васо;	Обрадовић, Јован;
Крајшумовић, Коста;	Обрадовић, Јово;
Крстић, Анастасије;	Обрадовић, Милан;
Крстић, Арсен;	Остојић, Ћуро;

Павловић, Јово;
Перенчевић, Јован;
Петковић, Милан;
Петковић, Продан;
Петровић, Јефто;
Плавшић, Дамјан;
Плавшић, Јосиф;
Поповић, Јован;
Поповић, Матија;
Поповић, Марко;
Поповић, Симеон;
Пушкар, Симо;
Радетић, Ђуро;
Радуловић, Божо;
Рундо, Васиљ;
Савић, Вићентија;
Савић, Давид;
Савић, Михајло (Стефан);
Савић, Михајло (Тимотија);
Савић, Сава;
Савић, Стојан;
Савић, Тимотија;
Симић, Јован;
Симић, Јово;
Симић, Јосиф;
Солдо, Шпиро;
Спахић, Захарија;
Станчић, Тошо;
Стефановић, Ристо;
Стојановић, Василија;
Суботић, Душан;
Суботић, Светомир;
Томковић, Стево;
Томовић, Мирко;
Топаловић, Милоје;
Трифковић, Анте;
Ђоровић, Владимир;
Убавић, Павле;
Урошевић, Андрија;
Урошевић, Драго;
Хаџи-Стевић, Михајло;
Чапрић, Бошко;
Чубриловић, Бранко;
Чуповић, Саво;
Шакота, Илија;
Шола, Анастасије.